

<http://doi.org/10.31861/pytlit2023.108.069>

УДК 821.161.2Шев1/7.09

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ПРОСТОРИ СВОЄЇ ЛЕКТУРИ: ЧАС ДО 1837 РОКУ

Лідія Ковалець

orcid.org/0000-0003-3022-522X

l.kovalets@chnu.edu.ua

Докторка філологічних наук, професорка

Кафедра української літератури

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Вул. Коцюбинського, 2, 58002, м. Чернівці, Україна

Анотація. Розглянуто початок історії Тараса Шевченка як читача – період до 1837 року, яким датовано перший відомий нам твір молодого генія – баладу «Причинна». В цьому часі виокремлено три етапи («віки»): дитинний (до 1828 року), підпарубочий (1828–1831 роки) і парубочий (1831–1837 роки). До аналізу залучено прямі самосвідчення (мемуари близьких та знайомих осіб, Шевченкові автобіографічні повісті й листи), наукові та науково-популярні студії із шевченкознавства, зразки історико-біографічної шевченкіани тощо. Як провідний застосовано метод «зворотної оптики», розрахований на пізнання об'єкта уваги «ззовні» та «зсередини». Відстежено, крім соціальних, суто приватні (домашні) передумови тривкого зацікавлення Тараса книжкою. Зауважено, що в тієї був тоді не лише паперовий еквівалент: жива історія пізнавалася з розповідей, народнопісенний матеріал так само залягав у свідомість і навчав. Okремо з'ясовано особливості психологічного спілкування хлопця з книжками в початковій школі Кирилівки, а також під час перебування у Вільно та в перші роки по приїзді до Петербурга. Okреслено діапазон прочитаного Шевченком о цій порі, вказано, з якою лектурою майбутній поет зустрічався епізодично, випадково, а з якою він був у зв'язках тривалих, можна сказати, позитивних, зовнішніх та внутрішніх. Це передовсім книжки церковно-релігійного змісту, відтак художні твори окремих українських та зарубіжних авторів, праці з історії тощо. Мовиться також про людей, котрі підтримували незвичайний інтерес Шевченка до

читання, і про те, як ці зусилля корелювали з полікультурним та духовним контекстами, в яких обертався тоді Тарас. Указано на окремі спроби ідеологізації теми (як-от зазначені Г. Грабовичем штучні намагання радянських митців «інфантилізувати» образ Шевченка пори його дитинства та юності). Зроблено висновок, що навіть у такому стані, в лещатах немилосердних обставин (раннього сирітства, соціальної неволі) Тарас не просто прагнув, але й сам працював на розширення свого світогляду, внаслідок чого читання, пізнання посприяли навіть на той час його порівняно широкій ерудиції, були формою творчої соціокультурної активності, способом самозахисту і самореалізації. Вочевидь так формувалася й унікальна читацька свідомість генія, вироблявся яскравий, непересічний тип українського творчого інтелектуала.

Ключові слова: Шевченко; дитинство і юність Шевченка; лектура Шевченка; читацька індивідуальність Шевченка; інтелектуалізм Шевченка.

1. Окреслюючи проблему

Читацькі інтереси Тараса Шевченка закономірно вже не раз ставали об'єктом різноманітних дискурсів. Згадаймо хоч би загальні праці авторства І. Айзенштока, М. Глобенка, С. Росовецького, П. Филиповича, а ще студії Ю. Барабаша, Є. Нахліка, Р. Пилипчука, М. Шаповалової та інших учених, котрі відстежували зв'язки поета з його окремими літературними попередниками та сучасниками і цим забезпечили таке важливе в науці пізнання принципів фрагментів масштабної і дуже значущої теми. Власне, зусилля ці саме й посприяли тому, що творений образ Шевченка-читача не тільки виявився рельєфнішим, багатограннішим і тому відповіднішим біографічному: по суті було спростовано претензійні закиди окремих знайомих із Шевченком москвитів (скажімо, І. Тургенева, Я. Полонського, М. Микешина), які за його життя та й пізніше сумнівались у начитаності цього колишнього кріпака, згодом політичного засланця і в такий спосіб фактично прилучились до постання альтернативного шевченкознавства в його гіршому варіанті.

Між тим саме значущість і масштабність теми роблять її актуальною для кожного покоління; за Т. С. Еліотом, «кожне покоління має не лише право, але й обов'язок дивитись по-новому

на свою літературну спадщину і встановлювати свою перспективу на неї – зокрема в науці» (цит. за: Грабович 2015: с. 205). Наразі нам видається важливим спізнати початковий етап історії Шевченка-читача – період до 1837 року: тоді було написано перший відомий нам твір молодого генія – баладу «Причинна». Власне, йдеться про час становлення й розвитку такої індивідуальності Шевченка, процес сам по собі унікальний і, з погляду Михайла Чалого, одного з перших Шевченкових біографів, символічний: «в особі поета народ усвідомив нарешті свої безвідрадли обставини і вислав його на арену культурного світу, в середовище цивілізованих станів»¹ (Чалый 1882: с. 4). Але ж якими були, крім соціальних, ще й суто приватні (домашні) передумови для цього великого руху? Як складались взаємини Тараса з книжкою в початковій школі – по суті його єдиній стаціонарній школі? Загалом з якою лектурою, пізнаною в тій дитячій та юнацькій порі, Шевченкові зв'язки були тривалими, можна сказати, пожиттєвими, зовнішніми і внутрішніми, а з якою контактувалось на рівні епізодичному? Яким, зрештою, виявився мовний, жанрово-тематичний, змістовий діапазон прочитаного хлопцем до 1837 року і як пізнане в той час із книжних джерел вплинуло на загальну творчу історію цього особливого читача як індивідуальності? Наскільки люди, котрі були поряд на тих перших життєвих дорогах, підтримували / не підтримували незвичайний інтерес кріпацького сина до читання, наскільки ці зусилля корелювали з полікультурним та духовним контекстами, в яких обертався Тарас у пору, визначальну для себе? І яку інтерпретацію здобула обговорювана тема в наших попередників із наукової, науково-популярної та навіть художньої сфер?

Зосереджуючи увагу на цьому спектрі питань, годі претендувати на вичерпність усіх відповідей. Скажемо тільки, що психологічні акти читання, його результативності (в глибинному сенсі) зазвичай недоступні для прямого спостереження, ми можемо їх «доуявляти», відшукувати поміж рядками в документах чи й у скупих письмових свідченнях, але до кінця – «до останньої глибини», як сказав би М. Бердяєв, – ці акти незбагненні.

З іншого боку, йдеться про специфіку особливого об'єкта,

¹ Тут і далі переклад з російської мій. – Л. К.

справедливо означену Г. Грабовичем як «велику іманентну трудність Шевченка», позаяк «для кожного, хто причетний до вивчення його текстів чи його особи <...>, він є якоюсь мірою невловний...» (Грабович 2000: с. 133). Шевченко, з погляду цього вченого,

як мало хто в світовій літературі і тим менше серед його, поета, сучасників, <...> витворює самого себе, постійно себе наново родить і тим зайвий раз підтверджує глибинно психологічні корені та виміри його творчості (Грабович 2000: с. 13).

Тому метод «зворотної оптики» з його можливостями наблизитись до об'єкта «ззовні» та «зсередини» в сув'язі з іншими способами пізнання (біографічним, культурно-історичним, методом рецептивної естетики) видається наразі найбільш оптимальним для нашого дослідження.

Звісно, що в цьому «родженні», витворенні, саморусі були свої етапи (за О. Лазаревським, епохи), і їх можна було б співвіднести з Франковою періодизацією конкретної письменницької діяльності, якби враховувався й час ранній. У вказаному ключі ми вже розмірковували над Шевченковою лектурою пори чи не найскладнішої – періоду заслання (Ковалець 2021: с. 59–87). Але ж, як висловився Г. Клочек, «інтелектуалізм Шевченка потребує системного розгляду як окрема проблема. При цьому вона має бути однією з провідних у сучасному шевченкознавстві» (Клочек 2014: с. 189). Тож є резон повернутись до початків задля перепрочитання ще і їх під заявленим кутом зору.

Історик М. Лазаревський, щирий приятель поета, одразу ж по його смерті заходився збирати про нього біографічний матеріал, звісно, потому значно розширений; і вже тоді він висловився про 1828–1838 роки (від початку мандрів Тараса-козачка разом із паном П. Енгельгардтом і до викупу його з кріпацтва) як про епоху, що про неї «ми маємо найменше відомостей, а вона тим часом чи не найважливіша з усіх у тому відношенні, що в цей час відбувався розвиток творчого таланту нашого Кобзаря» (Лазаревський 1982: с. 19). Уточнимо, що розвиток цей започаткувався ще раніше – до 1828 року, в період іще менше задокументований, хоч книжка вже

тоді спромагалась грати у просторі майбутнього поета вельми посутню роль, не завжди маючи традиційний паперовий еквівалент. Тож в автобіографічному листі від 18 лютого 1860 року до редактора «Народного чтения» Шевченко не мав рації, коли при розмірковуванні про своє життя, що передувало звільненню з кріпацтва, гірко нарікав: «Скільки літ утрачених! скільки квітів зів'ялих!» (Шевченко 2003с: с. 198). Насправді ж це все була школа життя, інтенсивного здобування й унікального читацького досвіду, який заклав фундамент Шевченкового інтелектуалізму й істотно прислужився до загального творчого оприявнення митця. У радянському ж дискурсі особливо раннього Шевченка домінувала «загальна поетика сентименталізму й мелодраматизму» (вислів Г. Грабовича), котрі, звісно, теж очікують на свою нівеляцію.

Спостереження за цим (в означенні О. Кониського) дитинним і парубоцьким віком Шевченка-читача, між тим ще й віком підпарубоцьким (підлітковим) і будуть центральними для нашої теперішньої уваги.

2. Вік дитинний (до 1828 року)

Розмірковуючи над емоційними процесами та станами, які довелось пережити малому Тарасові, Яким Ярема в розвідці «Дитячі переживання і творчість Шевченка зі становища психоаналізи» (1932) чомусь оминув увагою книжки як ту відрадную силу, що рятувала майбутнього поета в суворій житейській круговерті (див.: Ярема 2003). Поряд зі скупю людською ласкою саме книжки, не кажучи про засвоєну потужну культурну спадщину в широкому та й вузькому, приватному сенсі, допомогли Шевченкові не тільки встояти у згаданій круговерті, але й піти далі.

Спадщина оприявнювалася в різний спосіб: на початках, може, й в інтуїтивному, а далі чимраз більше усвідомлюваному потягові сімейства принаймні по батьковій, а може, й по материній лінії до освіти (за П. Зайцевим, «усі Шевченки-Грушівські були письменні – така вже була в їхньому роді традиція» (Зайцев 1955: с. 14), та й за Б. Лепким, «не з темного роду він [Шевченко] був» (Лепкий 2014: с. 10)). Відзначимо також бережливе пам'ятання та переказування дідом Іваном, очевидцем Коліївщини 1768 року, тієї «слави козацької», щонедільні читання Тарасовим батьком Мінеї-Четї, ці

своєрідні сімейні літературні зібрання як свідчення інтелектуально-духовного пробудження селянства. Четві передруковувались іще з 1764 року Києво-Печерською друкарнею з московського синодального видання і справді були дуже популярними в народі. Для Шевченків цей релігійно-церковний збірник про «життя святих» вочевидь мав статус сімейної реліквії; хтозна, чи якраз він не виявився тією першою друкованою книжкою, якої торкнулась бентежна душа Тараса вже в ранньому дитинстві. І чи не з огляду ще й на цю першість, свій міцний генетичний зв'язок із родинними ідеалами, родинним теплом (коли ще всі були!..) Шевченко любив церковні книги й усе життя дорожив ними, ставши їхнім безперечним знавцем. П. Зайцев пізніше так розпросторить картину фактичної ініціації майбутнього поета у світ книжний:

Для вразливого хлопця слухання писаних церковною мовою оповідань про святих мучеників, що, не вагаючись, віддавали життя своє за Христову віру, про євангельські події, розцвічені повними живої поезії народними апокрифічними мотивами, відкривало давній світ, світ далекий, але повний жахливих подій і чудес та зворушливих, осяяних моральною красою образів... (Зайцев 1955: с. 12).

Про суто українськомовну шкільну лектуру годі було і мріяти: ще в 1769 році Синод РПЦ заборонив друкувати й використовувати українські букварі, їх, як і книжки в церквах, було замінено московськими, жива українська мова як мова навчання вперше з'явилася аж тільки в «Граматці» П. Куліша (виданнях 1857-го і 1861 років) та в Шевченковому підручнику «Букварь южнорусскій» на початку 1861-го.

Тоді ж, у 1810–1820-х роках, усе одно будилась і діставала поживу вроджена допитливість Тарасового розуму (та сама, що кликала на пошук «залізних стовпів», котрі підпирають небо), так в ореолі високого трагізму історія і культура цілого людства своїми глибокими гуманістичними сенсами входила у свідомість Тараса, вкорінюючись там, стаючи частиною його самого й мотивуючи особливе мислення, світосприйняття й уже самотійне, неопосередковане читання.

Може, з огляду на те, що була згадана школа домашня, Тарас на дев'ятому році життя легко навчився грамоти в їхній

кирилівській церковно-приходській школі в «нестихарного» (тобто несправжнього) дяка Павла Рубана (в селі його дражнили Совгирем). Високий, широкоплечий, схожий на запорожця («навіть свою незаплетену косу носив він якось ніби чуприну») (Шевченко 2003а: с. 154) – напише Шевченко в повісті «Княгиня»), Совгир вочевидь належав до «мандрованих дяків», які часто займались учителюванням. «Азбуковник», тобто буквар, а з ним часослов і псалтир (при всій рутинності здобування науки) Тарасові подобались – надто псалтир. Як згадує сучасник, «приходячи додому після уроків, Шевченко довго просиджував над псалмами, захоплюючись їхньою поезією, декламуючи їх уголос» (Бондаренко 1982: с. 26). Г. Хоткевич у першій частині своєї біографічної тетралогії про Шевченкове життя «Тарасик» дав зрозуміти, що чи не найбільше міг прислужитись тоді до навчання хлопця й до його публічного оприявлення таки Совгир, він

до читання прив'язував велику вагу.

– Читати... Ти думаєш, що то проста штука? Ого!.. Чтеніє повинно бути голосне, виразне, рівне, як струна. Апостол [богослужебна книги, що включає частину книг Нового завіту] читається особо, паремії [уривки з книги Старого Завіту, що містять пророцтво або повчання і читаються в церкві під час відправи] особо – все читається по-разному (Хоткевич 2002: с. 132).

За Г. Хоткевичем, саме цей учитель

давав Тарасові додому богослужебні книги, отже хлопець мав змогу підготуватися до кожного наступного богослужіння, прочитуючи, а то й виучуючи напам'ять усі потрібні тропарі, кондаки, стихіри, сідальни, канони й т. ін. <...> З приязні до хлопця Совгирь почав учити Тараса премудростям читання «Апостола». Показував, як стояти (виставивши одну ногу вперед), як розпочинати, де робити передихання, а де підвищувати голос... (Хоткевич 2002: с. 291).

Більше того, у версії Г. Хоткевича

відомості про історію рідного краю дістав Тарас із уст Совгиря в поетичній формі, тому вся минувшина українського народу надовго прикрасилася для Тараса бенгальськими огнями поезії. <...> Совгирь

вважав себе вправі фантазувати без удержу, і герої його мало того, що були неісторичні, але всі до одного були наділені якимись особливими прикметами. То були не герої, а півбоги скоріше. І Павлюк, і Наливайко, і Остриця, Сулима, Гуня й інші водителі бунтарських військ – всі набирали в оповіданнях Совгиря безумної відваги, розуму, сміливості в надзвичайних розмірах, а кінець їх завжди був сугубо-трагічний, для якого Совгирь не жалкував фарб (Хоткевич 2002: с. 177).

Ось так жваво, докладно виписуючи початкове навчання хлопця (розділ «Школа» у першодруці має обсяг понад 80 сторінок), Г. Хоткевич, мабуть, іще в 1920-х роках, якщо не раніше, підготував рукопис розлогої художньої епопеї про ранню сторінку життя майбутнього поета. Епопеї, що зі свого боку проливала світло на особливості навчання Тараса у школі й не узгодилася з пізнішим стереотипним (з акцентами на рутинності навчання) баченням цієї школи радянськими літераторами (С. Васильченком, Д. Красицьким, О. Іваненко). А ті скоріше за все орієнтувались на «Автобіографію» поета і його ж згаданий нами раніше автобіографічний лист до редактора журналу «Народное чтение» – документи до певної міри зумисно тенденційні, сповнені «патетико-драматичної тональності – щоб задемонструвати освіченій публіці антигуманну суть інституту кріпацтва» (Смілянська 2009: с. 92).

Доглядаючи пізніше худобу священника кирилівської церкви о. Г. Кошиця, заодно й мешкаючи в нього, Тарас, за тим же Г. Хоткевичем, не міг не звернути увагу на невелику домашню бібліотеку книжок духовного й недуховного змісту; щось із неї о. Григорій справді міг дозволяти читати допитливому слугі (див.: Хоткевич 2002: с. 514–515). Зрештою, мемуарна згадка підтверджує, що в о. Г. Кошиця Тарас «зимовими вечорами завжди в кухні щось читав про себе як грамотний хлопчик, а, за словами о. Григорія, Тарас в його кухні вивчив дві кафізми [тобто групи псалмів, об'єднаних у певному порядку]» (Лебединцев 1982: с. 37).

Тож не дивно, що хлопця частіше за інших дяківських вихованців запрошували читати псалтир біля покійників; повість «Княгиня» містить і таке біографічне зізнання автора, alter ego його ліричного героя:

Я знав мало не весь Псалтир напам'ять й читав його (як казали слухачі мої), виразно, себто голосно <...> За читання Псалтиря давали мені *книш* і *копу* грішми. Гроші я віддавав учителеві як його прибуток, а він уже від щедрот своїх наділяв мене п'ятаком на *бублики* (Шевченко 2003а: с. 156).

М. Шагінян у своїй відомій студії зауважила, що це, мовляв, «Брюллов привчив Шевченка до одного з найпрекрасніших занять і кращого способу вироблення особистої й побутової культури – до читання вголос» (Шагінян 1970: с. 90), дарма що, розповідаючи перед тим про поетове раннє дитинство, сама ж акцентувала: безконечні нічні читання над покійниками «не тільки розвинули й зміцнили його [Шевченків] голос, але й загострили поетичне сприйняття» (Шагінян 1970: с. 36).

Крім заробітку, була у згаданому спілкуванні й інша складова: згідно з дослідниками психології читання, приголомшливо посилюється вплив книг якраз тоді, коли вони перечитуються вголос – і перечитуються багатократно. В подібній акції читання були свої корені; узагальнюючи питання, дослідник справедливо зрештучував: «Хоча ретельність Шевченка-читача індивідуальна, проте безсумнівно, що вона ґрунтується на укр[аїнській] селянській традиції багаторазового перечитування кн[ижок] і відповідає заг[ально]європ[ейському] середньовічному звичаю» (Росовецький 2003: с. 723). З іншого боку, світ псалмів давав можливість хлопцеві ніби почасти в ньому жити й так рятуватись від лихої долі і браку освіченого товариства. Як підкреслив І. Дзюба у своїй монографії про Шевченка, «й ця скупа лектура була доброю поживою для його [Шевченкової] душі – вона настроювала на поважне ставлення до моральних проблем життя, вщеплювала лексику високого стилю, яка озиватиметься в його поезії» (Дзюба 2008: с. 30).

Потяг Тараса до книжки, припускаємо, контрастував із тим, чим жили мало не всі його сільські ровесники, «забави дітей, надто хлопців, вказують помітно й виразно на мисливство та війну...» (Заглада 1929: с. 21), не кажучи про те, що, за свідченням сучасників, Тарас різнився од інших дітей «особливою вразливістю його натури, яка не зраджувала його до самої смерті» (Лазаревський 1982: с. 24). Навіть деякі з витівок майбутнього поета мали «книжний»

характер, як-от викрадення «книжечки з кунштниками» (тобто малюнками, картинками) в отого самого першого вчителя – «нестихарного» дяка Рубана (Совгиря) і списування звідти у свою власну саморобну книжечку творів Сковороди та деяких релігійних пісень. Ю. Барабаш згодом підсумує, що «зі С[ковородою] пов'язано фактично найраніші Шевченкові літ[ературні] враження» (Барабаш, 2015: с. 791), хоч оці найраніші враження пов'язані, мабуть, таки зі Священним Писанням як сукупністю текстів різних епох та авторів, до яких волею долі найраніше виявився прилученим майбутній поет. Стосовно ж Сковороди, то сам Шевченко в «Княгині» так описував відхід Совгиря з Кирилівки:

зібравши всю свою мізерію в одну торбу, закинувши її на плечі, взяв патерицю в руку, а зошит з синього паперу зі сквородинськими псалмами в другу і пішов шукати собі іншої школи (Шевченко 2003а: с. 155).

Г. Хоткевич у цьому зв'язку дає зрозуміти, що Тарас у пам'ять про Совгиря переніс до своєї саморобної книжечки «Всякому городу нрав и права...» («Совгирь любив співати цю псалму» (Хоткевич 2002: с. 348)). Тоді як Ю. Барабаш припустив інше, по-своєму переконливе:

дійти до дитячого серця міг не філос[офсько]-сатиричний твір, а радше такі проникливо-ліричні пісні з того циклу, як «Гей, поля, поля зелені» або «Ой ти пташко-жовтобоко», вони, звісно, також часто входили до рукописних зб[ірень] (Барабаш 2015: с. 791).

Життя, попри свою суворість, продовжувало дарування Тарасові нових можливостей «виборювати свою духовість» (вислів Г. Грабовича); як спостеріг М. Чалий, у центральному маєтку Енгельгардтів, що розташовувався у Вільшані, «пристрасть до малюнків і книжок не полишала хлопчика ні на хвилину» (Чалый 1882: с. 19). Зрештою, в цьому селі вся челядь знала польську мову, тут та й в інших навколишніх селах люд співав нею, тож ця мова, польські традиції так само мусили залягати у свідомість Шевченка ще на рідних теренах, даючи інтелектуальну поживу розумові.

Примітно, що П. Зайцев спрямував увагу тих, хто пізнавав

Шевченкову біографію, і на дві інші незвичайні книги з ранньої лектури хлопця: живу книгу дідових оповідань і книгу, «всім однаково доступну, але не всім однаково зрозумілу, книгу теж неписану і жодною цензурою не пошматовану» (Зайцев 1955: с. 13), – українську пісню. Вони ж бо так само, кожна по-своєму, були міцно пов'язані з культурно-історичною пам'яттю конкретного роду й народу. Особливість такої лектури проглядає навіть із повідомлення М. Чалого про походи майбутнього поета разом із сестрою на прощу в Мотронинський монастир, де, за переказами, відбувалось освячення ножів учасниками Коліївщини:

Обитель ця... примітна була ще й тим, що на цвинтарі її, побіч церкви, поховано багато «коліїв», про що свідчили кам'яні могильні плити із вцілілими на них написами. Тарас, тоді вже грамотний, задовільняв допитливість богомільців, прочитував ці написи; а між прочанами, може бути, знайшлися такі старики, які добре знали покійників і які тут же лаконічні епітафії доповнювали усними розповідями про страшних незвичайних гайдамаків (Чалый 1882: с. 17).

Це так само була наука, школа здобування досвіду, що по-своєму працювала на фундамент Шевченкового інтелектуалізму. Зрештою, хіба можна сповна уявити реєстр прочитаного-пізнаного хлопчиною в тій порі, може, й випадково: фігурою, активно спостережуваною, він ще не був. Та й тема приватних бібліотек у людей, із якими зводила його тоді доля, – *terra incognita*, що дає простір для припущень, от як для цього – від Юрія Луцького: «Не виключено й те, що він [Тарас] у досить ранньому віці прочитав “Енеїду” Котляревського» (зауважмо, хіба її перші частини, адже повністю поема була видрукувана аж 1838-го)» (Луцький 1998: с. 154). Ось чому суперечливою видається нам репліка того ж М. Чалого про Тараса як генія-самоука, «позбавленого в дитинстві елементарного навчання» (Чалый 1882: с. 24). Виняткові обставини зумовили й винятковість, але не позбавленість (навіть на початках) можливостей здобування Шевченком певної освіти, в т. ч. й книжної; без цього справді унікального досвіду ми вочевидь мали би принципово інший життєво-творчий феномен.

3. Вік підпарубочий (1828–1831 роки)

Істотне розширення кола Шевченкової лектури мало припасти вже на час служби в пана Василя Енгельгардта, дарма що статус «покоєвого козачка» (в тиковій куртці, в таких самих шароварах і тим самим ніби «уніфікованого») визначав абсолютно інший вектор поведінки. Та «годі було сподіватися, щоб непосидяща Тарасова вдача покірливо підлягала панській волі...» (Кониський 1991: с. 65), – справедливо зауважив у своїй хроніці О. Кониський, тільки пунктирно окресливши буття Шевченка у Вільно, куди його власник у супроводі численних дворових людей прибув у розпорядження віленського військового губернатора як ад'ютант. До поля уваги біографа тоді, наприкінці ХІХ століття, потрапила головно відома сцена «панського самовластя» – розправа над Тарасом, який посмів у час відсутності пана зайнятись малюванням, та історія захоплення хлопчини чи то у Вільно, чи Варшаві гарненькою полькою-кравчиною Дунею Гусиковською, задля чого він узявся пильніше вчити польську (це була «“жертва освіти”»: дякуючи сій “жертві”, Шевченко спромігся читати трохи польських авторів, напр[иклад] Міцкевича, Лібельта і ін.» (Кониський 1991: с. 70).

Скупий на прямі документальні свідчення час у житті поета взялися згодом спеціально пізнавати литовські й наші дослідники (Вл. Абрамавічюс, К. Карсакас, Ю. Бутенас, А. Адикліте й П. Охріменко, Г. Метельський, Ф. Прийма, надто відомий вчений-балканіст А. Непокупний). У підсумку маємо доволі різнорідний матеріал, що зачіпає, а то й розгорнуто презентує, зокрема, й тему тодішнього культурного зростання Шевченка. Скажімо, Г. Метельський у повісті «Провесінь над Вілією» активно оперує художнім домислом, і той місцями себе виправдовує (Тарас відкрив «томик Міцкевича <...>. На титульній сторінці було намальоване янголятко з лірою і було надруковано: “Балади і романси”. Вільно. У друкарні Юзефа Завадського. 1822» (Метельський і Непокупний 1989: с. 63); Ян Рустем, тамтешній Шевченків учитель малювання, мовить цьому своєму учневі: «...Я дам тобі почитати про зв'язки Туреччини й Росії» (Метельський і Непокупний 1989: с. 72); «Дзюня [йдеться про Дуню (Дзюню) Гусиковську, ту саму молоденьку кравчиню, про яку щойно згадували] повернулася за

кілька хвилин, тримаючи в руках знайомий Тарасові томик віршів Міцкевича. – Хотіла тобі принести Гоцинського чи Мальчевського, та немає в цих людей» (Метельський і Непокупний 1989: с. 92) (вочевидь малася на увазі видана в 1828 році поема С. Гоцинського про Коліївщину «Канівський замок» і датована 1825 роком поема А. Мальчевського «Марія»).

Та іноді домисел у Г. Метельського й розходиться із життєвою правдою. Бо, зазначаючи, що Тарас «усівся на своє звичне місце біля дверей кабінету, запалив свічку і розгорнув книжку, яку взяв, не спитавшись, у бібліотечній кімнаті. Книжка називалась “Твори Василя Жуковського”» (Метельський і Непокупний 1989: с. 54), автор не врахував, що такого видання російського класика тоді просто не існувало. Перестарався він також у виписуванні можливостей та інтересів Енгельгардтів (мовляв, їхня «бібліотечна кімната була заставлена шафами з червоного дерева. За склом дверцят тьмяно поблискували золотом і сріблом корінці палітурок. Руссо, Вольтер, Річардсон, Сервантес, Бокаччо, Дефо і поряд Ломоносов, Державін, Жуковський, Пушкін» (Метельський і Непокупний 1989: с. 55)). Серйозну помилку допущено також у нижченаведеному повідомленні:

Софія Григорівна [Енгельгардт] не забула своєї обіцянки, і увечері Тарас поніс до себе на горище твір астронома Миколи Коперніка польською мовою «Про обертання небесних сфер» у товстій шкіряній палітурці і кілька старих російських журналів без обкладинок (Метельський і Непокупний 1989: с. 89).

Але ж перше польськомовне видання цього трактату видатного італійця датується аж 1854 роком! Як скрушно підсумував А. Непокупний, «балтійські сторінки Шевченкіани інколи містять не тільки факти, але й артефакти, тобто штучно створені “події”. Нічим не доведені і ніяким чином не документовані, вони, проте, набувають поширення...» (Метельський і Непокупний 1989: с. 153).

Інша річ – побудовані на достовірному матеріалі, в т. ч. архівному (з відповідною паспортизацією), розвідки самого Анатолія Непокупного (зокрема, його художньо-документальне есе «Балтійські зорі Тараса» (1979)) як наслідки його багаторічних зусиль. Автор, відомий український балтознавець, фактично

встановив дві віленські адреси, де Шевченко жив зі своїми панами, заглибився в історію цих будівель, аргументовано довів значну ймовірність відвідин панею, Софією Енгельгардт, а з нею й Тараса сусідньої до них книгарні Завадського та домашніх бібліотек тих, із ким контактували Енгельгардти, не кажучи, що скрупульозно реконструював культурно-мистецьке польськомовне середовище литовської столиці 1829–1831 років, коли там мешкав майбутній український поет. Власне, у праці серед іншого прискіпливо з'ясовується, що саме продавалось у згаданій книгарні (а вона стосувалась знаменитого в усій Литві видавництва), тобто що потенційно міг бачити або ж і читати тоді Шевченко.

Виявляється, це могли бути: в оригіналі окремі твори А. Міцкевича та Ю. Залеського, польсько-російський словник С. Мюллера, монографії Немцевича та Квятковського про деяких польських королів, цілий ряд праць історика, ідеолога польського національно-визвольного руху Й. Лелевеля², якого Шевченко пізніше згадає в повісті «Художник», може, ще щось, сховане за ширмою часу.

А. Непокупним досліджується також питання про домашню бібліотеку власника одного з будинків, який винаймали у Вільно Енгельгардти («Невеличка бібліотека А. Ігнатовича <...> складалася з 33 томів. Це були книжки латинською, французькою та польською мовами досить різного характеру та призначення <...>. Крім конфесійних, тут були праці із загальної історії Польщі, географічний словник та книжка про подорожі, а також деякі літературні твори...» (Метельський і Непокупний 1989: с. 233)). Про те, що Тарас був знайомий зі згаданою книгозбірнею, зокрема з наявною у ній працею «Про життя та твори Тадеуша Чацького», свідчать його пізніші захоплені згадки про цього польського громадського діяча, історика та просвітника, уродженця Волині.

Реставруючи заретушоване, блискуче виписуючи у своєму

² Ом. Прицак у статті «Шевченко – пророк» без покликання на жоден документ стверджує, мовлячи про контакти майбутнього поета і Дзюні Гусиковської, що під її керуванням «він [Шевченко] зачитувався творами Міцкевича і польською революційною літературою. Вони простудіювали разом також деякі писання історика й публіциста Йоахима Лелевеля» (Прицак 2014: с. 46). Припущення А. Непокупного в цьому випадку, як нам видається, коректніше, ніж ствердження Ом. Прицака.

есе й мистецьке середовище, до якого були прилучені в литовській столиці на зламі 1820–1830-х років Енгельгардти, а потенційно і їхній особливий слуга, А. Непокупний закономірно обговорює тему ймовірних узаємин Шевченка з художником Віленського університету Яном Рустемом та / або ж його учнями, а також із художником Йоганном Батістом Лампі, в підсумку підводячи до логічного принципового висновку: що

Енгельгардти мимохіть «працювали» на культурно-мистецьке зростання Шевченка. Не тільки такі міста, як Вільно та Петербург, куди він переїздив з ними чи слідом за ними, але й сама обстановка в тих будинках, де жили Енгельгардти, коло їхніх зв'язків з інтелігенцією, зокрема творчою, – все це не могло не впливати на виховання Шевченка (Метельський і Непокупний 1989: с. 154).

Важливо, що книжки як такі були частиною складної, але й доволі сприятливої духовної аури, в якій обертався тоді хлопець «у Вільні, городі преславнім», і що Європа в особі Балтії та Польщі, де так само могли якийсь час перебувати Енгельгардти, безпосередньо прилучилась до розширення його мовної компетенції і до становлення його творчої та людської індивідуальності.

4. Вік парубочий (1831–1837)

Траєкторія розвитку читацьких інтересів Шевченка завжди передавала рух по висхідній. Разом з тим цей рух якийсь час був позбавлений стрімкості, він і в Петербурзі, куди подався В. Енгельгардт після своєї відставки і куди Тарас разом з іншими дворовими людьми прибув у червні 1831-го, іще тривалий період (аж до 1836-го) виявлявся рухом «проти течії» і тому не таким інтенсивним, як би того хотілося. Причина полягала в тому ж статусі особи закріпаченої, підневільної і В. Енгельгардтові, і цеховому майстру В. Ширяєву, якому Шевченко був законтракований уже з 1832-го.

Тим не менше історія петербурзького буття хлопця, людини, спраглої читання, творчості, навіть на своїх початках знає відрадні миттевості. Їх пізнаємо з єдиного мемуарного документа про перебування Шевченка в Ширяєва на початку 1830-х років – «Спогадів старого вчителя». Їх автор І. Зайцев, навчаючись в Академії мистецтв, нерідко заходив до Шевченкового господаря:

ми розмовляли вечорами, іноді я в нього читав і декламував твори Пушкіна і Жуковського. В цей час у сусідній кімнаті, біля розчинених дверей, завжди стояли двоє хлопчиків, років шістнадцяти-сімнадцяти, учні хазяїна, які були в нього на побігеньках, розтирали фарби і малювали потроху, поки вчитель не дозволив їм відвідувати академічні класи. Все, що я читав, хлопчики слухали дуже уважно. Чому ж, запитають мене добрі люди, я розповідаю так докладно про якихось хлопчиків? Тому, відповім я, що один з них став згодом улюбленим малоросійським поетом, – то був Тарас Шевченко (Зайцев 1982: с. 59).

Зазначимо, що другим проникливим слухачем виявився пізніший Тарасів приятель ще й по Академії, згодом український художник Федот Ткаченко. До слова, саме Ф. Ткаченкові належить така глибинна думка про Шевченкову сутність, зокрема й читацьку: «Це був вічний учень, вічний трудівник, вічний страдник» (див.: Ганненко 1982: с. 65). З іншого боку, зустрічі у В. Ширяєва могли бути не тільки з участю І. Зайцева. «Ширяєв мав свояків і знайомих студентів Академії мистецтв. Вони в його домі періодично влаштовували скромні літературні вечори», – запевняє Ом. Пріцак (Пріцак 2014: с. 46). Отож можна бодай частково спростувати твердження О. Кониського про цього майстра, мовляв, як «людину неосвічену, темну» (Кониський 1991: с. 71) (інакше чи можливими були би ці зустрічі?); як і під сумнів поставити твердження М. Чалого, що Шевченко пізнав Жуковського «спершу як людину, а потім вже познайомився з його творами» (Чалый 1882: с. 28).

Зустрічатися віч-на-віч із книжкою цьому *semper tiro* випадало в Ширяєва, певно, що вкрай рідко, до того ж це мали бути речі, що потрапляли до нього випадково. Натомість біографи, приміром О. Кониський, без жодного сумніву, але й без аргументації, дає зрозуміти, що Шевченко «ще до знайомства з Сошенком читав Гребінчині твори і впивався їми, бо вони часто переносили його на рідну Україну під рідну стріху» (Кониський 1991: с. 78). І далі:

Чим більше він читав, тим ясніш бачив і тямив, яка його мізерна освіта: а вже ж се ще більш примушувало його читати. Він, опріч книжок українських, яких тоді було вельми мало, читав історію Греції, читав романи Діккенса, читав усе, що трапилося: «Енеїду» Котляревського він знав напам'ять (Кониський 1991: с. 82).

Фактично перед нами картина з дещо пізнішого буття Шевченка, коли передчуття волі сповниться реальними для цього підставами.

Інша річ, наступне й куди правдоподібніше твердження І. Сошенка. Навідавшись у 1836-му до «малярських справ майстра» задля налагодження з ним комунікації щодо Шевченка, гість зауважив «на комоді кілька томів книг, у тому числі й “Подорож Анахарсиса Молодшого”» (Шевченко 2003b: с. 127). Йдеться про шостий том із 9-томного твору французького археолога, лінгвіста й письменника XVIII століття, основоположника жанру «археологічного роману» Жана-Жака Бартелемі, що розповідав про скіфського мудреця, постать легендарну, визнану у Древній Греції одним із семи найзнаменитіших мудреців. Легка й доступна форма, не кажучи, що цікава тема старогрецької культури й мистецтва, сприяли популярності роману, його перекладові майже всіма європейськими мовами³.

Хтозна, чи на подібній лектурі позбавлений права читати вихованець Ширяєва потай не вчився писемної російської мови. І хтозна, чи не підживлювали його духовний стержень у такій екстремальній межовій ситуації читані-перечитані, знані й напам'ять із дитинства релігійні книжки, усні перекази, народнописенні тексти. Відомий австрійський лікар-психотерапевт В. Франкл, пройшовши нацистські табори смерті, якось висловився, що мешканець подібних закладів рятується, впадаючи у свого роду культурну сплячку. Завдяки «відходу» у свою внутрішню культурну обитель чи жадібно-загостреному прислуховуванню до того, що читається за причиненими дверима, вочевидь і Тарасові в Петербурзі першої половини 1830-х якраз і вдавалося втамовувати книжковий голод і переживати своє підневільне становище.

Печальні свідчення драми – у словесному портреті хлопця, даному І. Сошенком на підставі їхньої першої зустрічі в 1835-му чи 1836 роках: «одягнений у засмальцьований тиковий халат, сорочка і штани з грубого полотна заляпані фарбою, босий, розхристаний

³ Ом. Пріцак у статті «Шевченко – пророк» знов навів факт незадокументований – що «Ширяєв дозволив йому [тобто Шевченкові] читати свій примірник багатотомної енциклопедії античного світу та його мистецтва. Це був російський переклад твору Жана-Жака Бартелемі “Подорож Анахарсиса Молодшого по Греції”» (Пріцак 2014: с. 47).

і без шапки» (Чалий 1982: с. 52). Зовнішність виявилась показником небезпеки втратити себе, свою психосоціальну ідентичність, вона була показником соціальної ролі «раба-кріпака безпросвітнього», як зажурено написав про Шевченка цього періоду його буття й К. Чуковський, зацитувавши відомі рядки: «Не знав, сіромаха, що вирости крила, / Що неба достане, коли полетить, / Не знав, нагинався...» (Чуковський 1992: с. 170).

Саме І. Сошенко, тоді студент Академії мистецтв, у своїх благих земляцьких намірах зводить Тараса з модним Є. Гребінкою і тими письменниками, які в Петербурзі, за характеристикою Ю. Луцького, «репрезентували, хоч і неусвідомлено, перше літературне зібрання українських емігрантів. Тільки там, у далекій північній столиці, їхні місцеві провінційні патріотизми перетоплювались у патріотизм загальноукраїнський» (Луцький 1998: с. 69). Аж тепер, під впливом Гребінчиного «пантрування» (цей поет справді стає для Шевченка, за оцінкою Ю. Барабаша, «літературним хрещеним батьком» (Барабаш 2008: с. 240)) у розвитку Шевченка-читача настає переломний момент, із якого починається стрімкість.

Гребінка /.../ почав часто запрошувати Тараса до себе, давав йому читати книжки, переказував різні відомості і т. ін. /.../ Пробувши цілий день на роботі, узятої хазяїном з підряду, вона включала фарбування вікон, стель, а іноді й парканів, – уночі забравшись на горище, він завжди читав усе, що потрапляло йому під руки, –

згадував І. Сошенко (див.: Чалий 1982: с. 53). Перед нами по суті «ідеальний читач, котрий мучиться ідеальним безсонням» (вислів У. Еко).

Та й згодом сам Шевченко в автобіографічній повісті «Художник» прилучиться до виписування реєстру пізньої тоді лектури й обставин, за яких вона відкривалась. Тож згадуються: виданий російською в 1831 році роман французького письменника Шарля-Поля де Кока «Андрій Савояр», твори російського драматурга Владислава Озерова, зокрема його драма «Едіп в Афінах», її мотиви й образи беруться тут же здобувати й малярське втілення; Шевченко активно реагує на пораду І. Сошенка читати, крім поезії,

історію і так береться осягати взятє з його рук російське восьмитомне видання праці шотландського історика Джона Гілліса «Історія Стародавньої Греції, її колоній і завоювань...». Показово, що вже в 1836 році потрапивши в Петербурзі в Товариство заохочення художників у статусі «стороннього учня», Шевченко виконує кілька рисунків, зокрема обов'язкових, присвячених сюжетам з історії стародавньої Греції та Риму. Між іншим, дві роботи стосувалися й минулого України – смерті Олега Святославовича Древлянського (977 р.) та смерті Богдана Хмельницького (1657 р.). Малярському викладенню мусили передувати читацькі зусилля автора.

Серед «химерно переплетених в пам'яті уламків реальності», якими, за Л. Ушкаловим, є Шевченкові автобіографічні повісті, знаходимо й такий виразний та органічно пов'язаний з темою нашої розмови епізод, повіданий у тому ж «Художнику». Після двох тижнів гарячки в лікарняних стінах геть кволий Шевченко так відповідає Сошенкові на його запитання, яке мало бути підбадьоренням («Ти видужуєш, тобі весело, чого ж ти сумуєш?»): «Я не сумую, мені весело, але я не знаю, чого мені хочеться... Мені хотілося б читати» (Шевченко 2003b: с. 143). Позаяк «сурйозне читання» виявилось під забороною лікаря, Сошенко тоді згадав про курс лінійної перспективи їхнього професора Академії Воробйова. Тож, зібравши креслення, вручивши їх Тарасові разом з циркулем і трикутником, Сошенко почав діяти:

прочитав йому перший урок лінійної перспективи. Другий і третій уроки перспективи в мене вже не було потреби тлумачити йому: він так швидко видужував, так швидко й розумів цю математичну науку, не знавши, втім, чотирьох правил арифметики (Шевченко 2003b: с. 143).

Більше того: опинившись у новому естетичному середовищі, на хвилі нових і дуже ймовірних знайомств із тогочасною романтичною лірикою, українською та світовою (до таких акцій так само мав прислужитись Є. Гребінка), Шевченко вдається до власного, суто свого поетичного самовираження у стилі літературному та фольклорному водночас.

Українська сувора муза, – напише він згодом в автобіографічному листі, – довго цуралась мого смаку, спотвореного в школі, в поміщицькому передпокої, на постійних дворах і в міських квартирах; але, коли подих свободи повернув моїм почуттям чистоту перших літ дитинства, проведених під убогою батьківською стріхою, вона, спасибі їй, обняла і приголубила мене на чужій стороні (Шевченко 2003с: с. 198).

І це додавало хлопцеві сили й шарму. Ось чому після знайомства з ним К. Брюллов багатозначно прорік: «Фундамент є». Ось чому Жуковський, забажавши познайомитись із Тарасом (за О. Кониським, «ближче спізнати кебету Шевченка» (Кониський 1991: с. 83)) і задля цього давши йому завдання висловитись на «вільну» тему – розповісти про життя художника, відтак рішуче взяв автора під свій протекторат.

Омріяна воля, що подарує можливість особливо стрімкого сходження на висоту книжкових Альп, була зовсім близькою.

5. Незайві доповнення та висновки

Навіщо ж було радянській ідеологічній машині на тлі феноменальної культовості Шевченка інфантилізувати, а отже, примітизувати його багатющу сутність – і робити це значною мірою на матеріалі, що стосувався раннього поета? Саме в такий спосіб, як вважає Г. Грабович, його (Шевченка) «статус гідності й повноцінності ставиться під сумнів, а відтак заперечується» (Грабович 2000: с. 212). Навертаючи свого реципієнта у площину проблеми, науковець звернувся до одного з видів візуального мистецтва і спостеріг, здається, непомічені (чи не ословлені?) принципові моменти на низці картин, що були виконані переважно у сталінські часи і, що важливо для нас, мали стосунок до теми Шевченка-читача. Теми, котра в малярстві, виходить, так само була об'єктом маніпуляцій:

Наприклад, [робота] В. Касіяна «Тарас читає твори Адама Міцкевича у м. Вільно» (1951). На ній 10–12-літній хлопець (насправді Шевченкові тоді було 16) жадібно читає книжку чи то брошуру, яку йому щойно подала трохи старша дівчина (очевидно, Ядвіга-Дзюня Гусиковська), яка стоїть поруч у позі інструкторки. <...>. Або того ж Касіяна «Тарас слухає читання поезії Пушкіна»

(також 1951), де 10–11 літній хлопчик у театральній позі (рука за вухом, вигнутий вперед) підслухає з-за дверей вершинну музику російської поезії: Пушкіна і Жуковського. У спогадах І. К. Зайцева, звідки взято цю деталь, хлопцям, про яких він згадує, мало бути по 16–17 років. Насправді Шевченкові тоді було 19. На лінографюрі Г. Галкіна «Молодий Т. Шевченко в Петербурзі» (1961) він стоїть у селянських чоботах, шапці й у дещо обсмиканому, перев'язаному ганчіркою кожусі на тлі петербурзького сфінкса <...> Отже, йому мало би бути не менше як 19–20 років – але цьому юнакові щонайбільше 16–17 (Грабович 2000: с. 212).

Ідеться ж бо про людину, за Г. Грабовичем, із «посиленим відчуттям себе, своєї психіки, своєї долі», з «глибинним, екзистенційним бажанням самовідкриття». Це бажання, за нашим спостереженням, почало втілюватися уже в дитинстві та юності поета саме через його соціокультурну (в т. ч. читацьку) активність, під її впливом відбулися самовизначення (зрозуміння того, що є для нього значущим) і навіть вироблення в умовах соціально підневільних власної лінії поведінки, розрахованої на майбутнє індивідуально-творче самоздійснення. Тоді як, з погляду Г. Грабовича, ідеологія режиму явно «інфантилізувала» Шевченка, у свою чергу «інфантилізація» Шевченка означала «інфантилізацію» України, яку він символічно представляв, тобто «інфантилізацію» народу (див.: Грабович 2000: с. 222). Інакше кажучи, тоталітарна влада не врахувала, що «заблоковану» культуру серед іншого живить її сутність, перманентна внутрішня й зовнішня опірність (остання в Шевченка була навіть на рівні імені), та й рано чи пізно «ніч бездержавності» (за Є. Маланюком) завершиться. Ось чому сьогочасній українській науці важливо знімати шари старої тенденційної ретуші з культурно-історичних досягнень та ідентифікувати їхні реальні сенси. Це перше.

І друге, воно так само стосується результативності процесу формування раннього Шевченка як читача. Саме книжна акцентованість у дитинстві й молодості, внутрішні діалоги з текстами як такими розвинули в майбутнього поета важливу для кожного митця здатність до самоаналізу; як свідчить психологічна наука, тільки достатньо високий ступінь нагромадження людиною досвіду, тільки достатньо високий ступінь розвитку її внутрішнього

світу (а цей розвиток неможливо уявити без пізнання художніх творів, які дають поживу розумові і задовольняють естетично) – тільки ці передумови роблять талановиту людину спроможною на власну творчість.

Тож мав рацію І. Айзеншток, стверджуючи, що «ще в кріпацькому підневільному стані Шевченко зовсім не був затурканим неуком, яким його зображували деякі біографи. Він наполегливо прагнув знання, книги, розширення власного розумового кругозору» (Айзеншток 1940: с. 11). Більше того, навіть у такому стані, в лещатах немилосердних обставин (раннього сирітства, соціальної неволі) Тарас не просто прагнув, але й сам працював на це розширення. Читання, пізнання сприяли вже на той час його достатньо широкій ерудиції, були формою, як сказано, творчої соціокультурної активності, способом самозахисту і самореалізації. Вочевидь так формувалася й унікальна читацька свідомість генія, вироблявся яскравий, непересічний тип українського творчого інтелектуала.

- Айзеншток, І. (1940). *Шевченко-читач*. В: Айзеншток, І. *Як працював Шевченко*. [Київ] : Радянський письменник, с. 3–19.
- Барабаш, Ю. (2008). Самотність. В: Барабаш, Ю., Боронь, О., Дзюба, І. та ін. *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка*. Київ : Наукова думка, с. 233–255.
- Барабаш, Ю. (2015). Сковорода Григорій Савич. В: Жулинський, М. та ін. (ред.). *Шевченківська енциклопедія*. В 6 т. Т. 5: П–С. Київ : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, с. 790–796.
- Бондаренко, Г. (1982). *Декілька нових штрихів до біографії Т. Г. Шевченка*. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського*. Київ : Дніпро, с. 26.
- Ганненко, Є. (1982). *Нові матеріали для біографії Т. Г. Шевченка*. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка / упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського*. Київ : Дніпро, с. 64–65.
- Грабович, Г. (2000). *Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета)*. Вид. 2. Київ : Критика, 304 с.
- Грабович, Г. (2015). *Тексти і маски*. Київ : Критика, 310 с.
- Дзюба, І. (2008). *Шевченко. Життя і творчість*. Вид. 2, доопрац. Київ : Києво-Могилянська академія, 718 с.

- Заглада, Н. (1929). *Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля*. Київ, 180 с. (Всеукр. АН, Музей антропології та етнології ім. Х. Вовка. Матеріали до етнології. Т. 1).
- Зайцев, І. (1982). Спогади старого вчителя. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка* / упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 59.
- Зайцев, П. (1955). *Життя Тараса Шевченка* / передм. М. Глобенка. Нью-Йорк, Париж, Мюнхен, 451 с. (Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека українознавства, ч. 4).
- Клочек, Г. (2014). *Шевченкове Слово: спроби наближення*. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 416 с.
- Ковалець, Л. (2021). Книги як порятунок від одерев'яніння. Тарас Шевченко періоду заслання у просторі своєї лектури. *Питання літературознавства*, № 104, с. 59–87. <https://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.059>
- Кониський, О. (1991). *Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя* / упоряд., підгот. тексти, передм. і прим., покажч. В. Смілянська. Київ : Дніпро, 702 с.
- Лазаревський, О. (1982). Матеріали для біографії Т. Г. Шевченка. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка* / упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 19–25.
- Лебединцев, П. (1982). Тарас Григорович Шевченко. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка* / упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 36–40.
- Лепкий, Б. (2014). *Про життя і твори Тараса Шевченка* / передм. Р. Гром'яка. Вид. 2. Тернопіль : Джура, 184 с.
- Луцький, Ю. (1998). *Між Гоголем і Шевченком*. Київ : Час, 255 с. (Українська модерна література).
- Метельський, Г. і Непокупний, А. (1989). «У Вільні, городі преславнім...»: художньо-документальний диптих [Метельський Григорій. Провесін над Вілією : повість (с. 7–150); Непокупний Анатолій. Балтійські зорі Тараса : художньо-документальне есе (с. 151–350)]. Київ : Дніпро, 351 с.
- Пріцак, Ом. (2014). Шевченко-пророк. *Україна–Європа–Світ*, вип. 13, с. 45–62.
- Росовецький, С. (2013). Лектура Шевченка. В: Жулинський, М. та ін. (ред.). *Шевченківська енциклопедія*. В 6 томах. Т. 3: І–Л. Київ : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, с. 722–729.
- Смілянська, В. (2013). Автобіографія В: Жулинський, М. та ін. (ред.). *Шевченківська енциклопедія*. В 6 т. Т. 1: А–В. Київ : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, с. 91–93.
- Хоткевич, Г. (2002). *Тарасик*. [Б. м. в.] : Балаклійщина, 590 с.
- Чалий, М. (1982). Нові матеріали для біографії Т. Г. Шевченка. В: Дзеверін, І.

- (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка* / упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 47–59.
- Чалый, М. (ред.). (1882). *Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Сводъ матеріаловъ для его біографіи)*. Київ : Типогр. К. Н. Милевского, 296 с.
- Чуковський, К. (1992). Шевченко. *Сучасність*, № 3, с. 156–174.
- Шагінян, М. (1970). *Тарас Шевченко*. Київ : Дніпро, 254 с.
- Шевченко, Т. (2003а). Княгиня. В: Шевченко, Т. *Повне зібрання творів*. У 12 т. Т. 3: Драматичні твори. Повісті / редкол. Жулинський, М. (голова) та ін. Київ : Наукова думка, с. 152–177.
- Шевченко, Т. (2003b). Художник. В: Шевченко, Т. *Повне зібрання творів*. У 12 т. Т. 4: Повісті / редкол. Жулинський, М. (голова) та ін. Київ : Наукова думка, с. 120–207.
- Шевченко, Т. (2003с). Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору «Народного чтения». В: Шевченко Т. *Повне зібрання творів*. У 12 т. Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості / редкол. Жулинський, М. (голова) та ін. Київ : Наукова думка, с. 194–198.
- Ярема, Я. (2003). *Дитячі переживання і творчість Шевченка зі становища психоаналізу* / упоряд., ред. і прим. С. Яреми. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 244 с.

TARAS SHEVCHENKO IN THE SPACE OF HIS READING: THE TIME BEFORE 1837

Lidiia Kovalets

orcid.org/0000-0003-3022-522X

l.kovalets@chnu.edu.ua

Department of Ukrainian Literature

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2 Kotsiubynsky str., 58002, Chernivtsi, Ukraine

Abstract. The paper examines the beginning of Taras Shevchenko’s history as a reader – the period up to 1837, which is the date of the first known work of the young genius, the ballad “Insane” (“Prychynna”). Three stages (“the ages”) are distinguished in this period: childhood (until 1828), pre-bachelorhood (1828–1831), and bachelorhood (1831–1837). The analysis involves direct self-evidence (memoirs of relatives and acquaintances, Shevchenko’s autobiographical novels and letters), scholarly and popular science studies of Shevchenko studies, samples of historical and biographical Shevchenko studies, etc. The main method used is the “reverse optics” method, aimed at cognizing the object of attention “from the

outside” and “from the inside”. The article traces, in addition to social, purely private (home) prerequisites for Taras’s long-lasting interest in books, noting that the latter had not only a paper equivalent at that time: living history was learned from stories, folk songs also penetrated his mind and taught him. The features of the boy’s psychological communication with books in the elementary school of Kyrylivka, as well as during his stay in Vilno and in the first years after his arrival in St. Petersburg, are also discussed. Also outlined is the range of Shevchenko’s reading at this time, it is indicated which lectures the future poet met sporadically, by chance, and which he had long-term, one might say, lifelong, external and internal relations with. These are primarily religious books, then works of fiction by Ukrainian and foreign authors, works on history, etc. The article also discusses the people who supported Shevchenko’s unusual interest in reading and how these efforts correlated with the multicultural and spiritual contexts in which Taras was living at the time. Some attempts to ideologize the topic (such as the artificial attempts of Soviet artists to “infantilize” the image of Shevchenko in his childhood and youth, noted by H. Hrabovych) are also pointed out. It is concluded that even in this state, in the grip of merciless circumstances (early orphanhood, social slavery), Taras not only sought but also worked to broaden his horizons, as a result of which reading and knowledge contributed to his relatively broad erudition even for that time, and was a form of creative socio-cultural activity, a way of self-defense and self-realization. Obviously, this is how the unique reading consciousness of the genius was formed, not to mention that a bright, outstanding type of Ukrainian creative intellectual was cultivated.

Keywords: Shevchenko; Shevchenko’s childhood and youth; Shevchenko’s lectures; Shevchenko’s reader’s individuality; Shevchenko’s intellectualism.

References

- Aizenshtok, I. (1940). Shevchenko-chytach [Shevchenko the reader]. In: Aizenshtok, I. *Iak pratsiuвав Shevchenko* [How Shevchenko worked]. [Kyiv] : Radians’kyi pys’mennyk, pp. 3–19. (in Ukrainian).
- Barabash, Y. (2008). Samotnist [Loneliness]. In: Barabash, Y., Boron, O., Dziuba, I. et al. (ed.). *Temy i motyvy poezii Tarasa Shevchenka* [Themes and motifs of Taras Shevchenko’s poetry]. Kyiv : Naukova dumka, pp. 233–255. (in Ukrainian).
- Barabash, Y. (2015). Skovoroda Hryhorii Savych. In: Zhulynskyi, M. et al. (ed.). *Shevchenkivs’ka entsyklopediia* [Shevchenko’s encyclopedia]. In 6 vols. Kyiv : NAN Ukraïny, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, vol. 5, pp. 790–796. (in Ukrainian).
- Bondarenko, H. (1982). Dekil’ka novykh shtrykhiv do biohrafii T. H. Shevchenka [Some new strokes to the biography of Taras Shevchenko]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv : Dnipro, p. 26. (in Ukrainian).

- Hannenko, Y. (1982). *Novi materialy dlia biohrafii T. H. Shevchenka* [New materials for the biography of Taras Shevchenko]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv : Dnipro, pp. 64–65. (in Ukrainian).
- Hrabovych, H. (2000). *Shevchenko, iakoho ne znaiemo (Z problematyky symvolichnoi avtobiohrafii ta suchasnoi retseptsii poeta)* [Shevchenko, whom we do not know (On the problems of symbolic autobiography and modern reception of the poet)]. Kyiv : Krytyka, 304 p. (in Ukrainian).
- Hrabovych, H. (2015). *Teksty i masky* [Texts and masks]. Kyiv : Krytyka, 310 p. (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2008). *Shevchenko. Zhyttia i tvorchist'* [Shevchenko. Life and work]. Kyiv : Kyievo-Mohylians'ka akademiia, 718 p. (in Ukrainian).
- Zahlada, N. (1929). *Pobut selianskoi dytyny: materialy do monohrafii s. Starosillia* [The life of a peasant child: materials for the monograph of Starosilia village]. Kyiv, 180 p. (in Ukrainian).
- Zaitsev, I. (1982). *Spohady staroho vchytelia* [Memoirs of an old teacher]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv : Dnipro, p. 59. (in Ukrainian).
- Zaitsev, P. (1955). *Zhyttia Tarasa Shevchenka* [The life of Taras Shevchenko]. New York, Paris, Munich, 451 p. (in Ukrainian).
- Klochek, H. (2014). *Shevchenkove Slovo: sprobny nablyzhennia* [Shevchenko's Word: attempts to approach]. Kirovohrad : Imeks-LTD, 416 p. (in Ukrainian).
- Kovalets, L. (2021). *Knyhy iak poriatunok vid oderevianinnia... Taras Shevchenko periodu zaslannia u prostori svoiei lektury* [Books as Salvation from Stiffness... Taras Shevchenko of the Time of Exile in the Dimension of his Reading]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 103, pp. 59–87. (in Ukrainian). <http://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.059>
- Konyskyi, O. (1991). *Taras Shevchenko-Hrushivs'kyi: Khronika ioho zhyttia* [Taras Shevchenko-Hrushevsky: A chronicle of his life]. Kyiv : Dnipro, 702 p. (in Ukrainian).
- Lazarevskyi, O. (1982). *Materialy dlia biohrafii T. H. Shevchenka* [Materials for the biography of Taras Shevchenko]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv : Dnipro, pp. 19–25. (in Ukrainian).
- Lebedyntsev, P. (1982). *Taras Hryhorovych Shevchenko*. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv : Dnipro, pp. 36–40. (in Ukrainian).
- Lepky, B. (2014). *Pro zhyttia i tvory Tarasa Shevchenka* [On the life and works of Taras Shevchenko]. Ternopil : Dzhura, 184 p. (in Ukrainian).
- Luckyj, G. (1998). *Mizh Hoholem i Shevchenkom* [Between Gogol and Shevchenko]. Kyiv : Chas, 255 p. (in Ukrainian).

- Metelskyi, H. and Nepokupnyi, A. (1989). “*U Vilni, horodi preslavnim...*”: *Khudozhn'o-dokumental'nyi dyptykh* [“In Vilno, the glorious city...”: An artistic and documentary diptych] [Metelskyi, H. Provesin' nad Viliieiu: povist' [Autumn over Vilno: a story] (pp. 7–150); Nepokupnyi, A. Baltiiski zori Tarasa: khudozhn'o-dokumental'ne ese [Taras's Baltic Dawns: an artistic and documentary essay] (pp. 151–350)]. Kyiv : Dnipro, 351 p. (in Ukrainian).
- Pritsak, Om. (2014). Shevchenko-prorok [Shevchenko – a prophet]. *Ukraina–Ievropa–Svit*, iss. 13, pp. 45–62. (in Ukrainian).
- Rosovetskyi, S. (2013). Lektura Shevchenka [Shevchenko's Reading]. In: Zhulynskyi, M. et al. (ed.). *Shevchenkivs'ka entsyklopediia* [Shevchenko's encyclopedia]. In 6 vols. Kyiv : NAN Ukraïny, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, vol. 3, pp. 722–729. (in Ukrainian).
- Smilianska, V. (2013). Avtobiohrafiiia [Autobiography]. In: Zhulynskyi, M. et al. (ed.). *Shevchenkivs'ka entsyklopediia* [Shevchenko's encyclopedia]. In 6 vols. Kyiv : NAN Ukraïny, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, vol. 1, pp. 91–93. (in Ukrainian).
- Khotkevych, H. (2002). *Tarasyk*. N.p. : Balakliishchyna, 590 p. (in Ukrainian).
- Chalyi, M. (1982). Novi materialy dlia biohrafiiï T. H. Shevchenka [New materials for the biography of Taras Shevchenko]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka* [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv : Dnipro, pp. 47–59. (in Ukrainian).
- Chalyi, M. (ed.). (1882). *Zhizn' i proizvedeniia Tarasa Shevchenka (Svod'' materialov'' dlia ego biografii* [Life and works of Taras Shevchenko (Collection of materials for his biography)]. Kyiv: Tipogr. K. N. Milevskogo, 296 p. (in Russian).
- Chukovsky, K. (1992). Shevchenko. *Suchasnist'*, no. 3, pp. 156–174. (in Ukrainian).
- Shahinian, M. (1970). *Taras Shevchenko*. Kyiv : Dnipro, 254 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (2003a). Kniaginia [The Princess]. In: Shevchenko, T. *Povne zibrannia tvoriv* [Complete works]. In 12 vols. Vol. 4: Povisti [Stories]. Kyiv : Naukova dumka, pp. 120–207. (in Russian).
- Shevchenko, T. (2003b). Khudozhnik [The artist]. Shevchenko, T. *Povne zibrannia tvoriv* [Complete works]. In 12 vols. Vol. 4: Povisti [Stories]. Kyiv : Naukova dumka, pp. 152–177. (in Russian).
- Shevchenko, T. (2003c). Pis'mo T. Gr. Shevchenka k redaktoru “Narodnogo chteniia” [Letter of Taras Shevchenko to the editor of the journal “People's reading”]. In: Shevchenko, T. *Povne zibrannia tvoriv* [Complete works]. In 12 vols. Vol. 5: Shchodennyk. Avtobiohrafiiia. Statti. Arkheolohichni notatky. “Bukvar' iuzhnorusskii”. Zapysy narodnoï tvorchosti [Diary. Autobiography. Articles. Archaeological notes. “South Russian Primer”. Records of folk art]. Kyiv : Naukova dumka, pp. 194–198. (in Russian).

Yarema, Y. (ed.). (2003) *Dytiachi perezhyvannia i tvorchist' Shevchenka zi stanovyshcha psykhoanalizy* [Childhood experiences and Shevchenko's work from the point of view of psychoanalysis]. Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 244 p. (in Ukrainian).

Suggested citation

Kovalets, L. (2023). Taras Shevchenko u prostori svoiei lektury: chas do 1837 roku [Taras Shvchenko in the Space of his Reading: The Time before 1837]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 108, pp. 69–96. (in Ukrainian).
<http://doi.org/10.31861/pytlit2023.108.069>

Стаття надійшла до редакції 27.09.2023 р.
Стаття прийнята до друку 30.10.2023 р.